

Владислав Боєчко, к. і. н.

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Україна*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Vladyslav Boyechko, PhD in History

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

FEATURES OF POPULATION'S SOCIAL STRUCTURE IN THE RENAISSANCE OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article investigates social structure of population during the Renaissance of the Second Polish Republic. The author analyses publications relating to issues of social and professional structure of population of the Second Polish Republic. The author concludes that during existence of the Second Polish Republic Polish society has undergone minor evolutionary transformations in social development. According to the author, a direct result of independence was rapid compared with other groups growing number of intellectuals in society, which was caused by objective staffing needs. So, the author concludes that substantial improvement of quality of life and financial position of all sectors of population did not happen, because economic potential of the Second Polish Republic remained limited.

Key words: social structure, the Second Polish Republic, The March Constitution, reform, professional employment, the revival of statehood

Здобуття незалежності Польщі 1918 р. створило цілком нову ситуацію в польському суспільстві. Важливим моментом консолідації суспільства стала необхідність захисту кордонів та масова мобілізація населення у війні з Радянською Росією. Служба у війську стала врешті (й пізніше, в мирний час) інтеграційним чинником польського суспільства. Іншим чинником єднання поляків була загальна початкова освіта, зокрема після реформи, коли уніфікували навчальні програми. Соціальна структура за переписом 1921 р. виглядала таким чином: люди найманої фізичної праці – 7,5 млн (28 %, у т. ч. сільськогосподарські робітники), селяни – 14,5 млн (53 %), інтелігенція – 1,4 млн (5%), дрібні міщани – 3 млн (11 %), інші групи (у т. ч. 100 тис. землевласники) – 800 тис. (3 %) ¹. У міжвоєнний період населення міст становило в 1921 р 25 %, а села – 75 % цілої людності. Найбільшим містом була Варшава, у 1939 р. налічувала бл. 1 млн 300 тис. мешканців. Другим за населенням був Лодзь – 672 тис., третім – Львів (318 тис.), четвертим – Познань (272 тис.), п'ятим – Краків (259 тис.), шостим – Вільно (Вільнюс 209 тис.). Дев'ять інших великих міст налічували від 100 до 140 тис. населення ². Зміни, що відбувалися в суспільстві Польщі в певній мірі ілюструє таблиця в якій відображено градацію в соціальній структурі держави ³. Соціальна структура істотно відрізнялась від професійної структури. Попередньо скажемо, наприклад про селян, серед яких маються на увазі: ті, які володіють власним господарством, сільськогосподарських робітників, які працюють на великих землевласників, ті, хто має великі маєтки, тобто землевласники, а також заможні селяни. При дослідженні суспільної структури залишилися відокремлені селяни, землевласники, а сільськогосподарські робітники залишилися зараховані до робітників.

¹ Kieszczyński, L. (1972). *Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808–1939*. Warszawa.

² Brzosko, E. (1982). *Rozwój transportu w Polsce w latach 1918-1939*. Szczecin: wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie

³ Kumaniecki, K. (1924). *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Odbudowa państwowości polskiej: najważniejsze dokumenty. 1912–1924*. Warszawa – Krakow: Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa

Соціальна структура населення Польщі в 1921 р. (у %)

Соціальні групи	1921 рік
Селяни	53,2
Робітники	27,5
Дрібне міщанство	11,0
Інтелігенція	5,1
Буржуазія	1,1
Землевласники	0,3
Інші	1,8

Міське населення можна поділити на чотири основні групи. Найменш чисельна, але найбільш заможна була буржуазія. Наступною, з погляду на незначну чисельність, була інтелігенція, тобто працівники інтелектуальних професій, серед яких найвищі доходи отримували менеджери великих приватних фірм, а також представники вільних професій (адвокати, лікарі, нотаріуси). Наступними групами були представники дрібного міщанства і працівники фізичної праці – а це в основному робітники¹. Доходи цих двох груп були досить різними, при чому доходи частини дрібного міщанства наближалися до доходів буржуазії, але в більшій частині вони були на рівні доходів робітників. Як правило, на рівень життя всіх тих груп істотний вплив мала повоєнна розруха, а пізніше інфляція і економічна кон'юнктура.

Відразу після здобуття незалежності особливо вигідні умови для діяльності мали працівники інтелектуальних професій, у їх послугах була велика потреба, так як країна мусила з'єднати воєдино і полонізувати адміністрацію, армію, освіту, культуру, поліцію, судочинство. Вони мали не тільки високі заробітні плати, але також значно краще врегульовані питання умов праці, відпочинку, відпусток, пенсійного забезпечення, соціального страхування. Заробітні плати інтелектуальних працівників також були дуже різні і також залежали від того, чи були зайняті спеціалісти в приватному чи державному секторі, так і від спеціальності, професії, і місця роботи. Істотний вплив на заробітну плату мала інфляція, яка при зрості номінальному не давала реального матеріального забезпечення, особливо це стало відчутно в період кризи.

Березнева Конституція 1921 р. проголошувала гарантії громадянських прав і свобод. Положення розділу Конституції, що регулював громадянські права, відкривала стаття 95, в якій зазначалося, що держава «Гарантує на своїй території цілковитий захист життя, свободи й майна всіх, без огляду на походження, національність, мову, расу чи релігію». У наступній статті проголошено, що всі громадяни є рівними перед законом і на умовах, передбачених правом, мають доступ до обіймання державних посад. Конституція декларувала безсумнівне, як на сьогодні, твердження – «Польська Республіка на визнає ні родових, ані станових привілеїв, як і жодних родових гербів, титулів» (ст. 96). У статтях 97- 98, були визначені умови, за яких могло відбутись обмеження особистої свободи, і спосіб забезпечення правосуддя: «ніхто не може бути позбавлений суду, якому підлягає за законом» (ст. 98)². Були врегульовані і інші питання, що мали вберегти громадян від незаконного ув'язнення й несправедливого покарання.

Отже громадянські права становили: рівність перед законом, право на захист життя, свободу совісті, майна, право на відшкодування збитків, що завдали державні органи, які діяли всупереч закону. Захисником цих прав були незалежні суди. Обмеження особистої свободи допускалися тільки у випадках, передбачених кримінальним кодексом, і лише за судовим рішенням. Заборонялося застосування кари, поєднаної з фізичним знущанням³.

Особливо важливе значення мали конституційні положення, які стосувалися права власності. У 99-й статті зазначено, що держава «визнає всяку власність..., як одну з найважливіших основ суспільного устрою й законного порядку» і водночас допускає «...у випадках, передбачених законодавством, конфіскацію або обмеження власності ... з огляду на загальне добро, як відшкодування»⁴. З цього випливає визнання суспільного інтересу межею недоторканості власності.

¹ Sieradzka D. (1992). *Samorząd komunalny wojewódstwa śląskiego 1920-1939: Aspekty polityczne i narodowościowe*. Gliwice.

² Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polski (1921). *Dz U RP*, 44, 267.

³ Алексієвцев, Л.М. (2006) *Польща: утвердження незалежної держави 1918–192*. Тернопіль: Підручники і посібники.

⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polski (1921). *Dz U RP*, 44, 267.

Право власності, як й інші громадянські права, не було абсолютним, зважаючи на інтерес інших громадян чи держави.

Селянські партії та народні угруповання зуміли провести частину вимог, що стосувалися принципів земельної реформи. Зокрема, у другій частині 99 статті зазначалося: «...Закони визначають належне державі право примусового викупу земель й регулювання обороту землі, при врахуванні принципу, що земельний устрій Польської Республіки має базуватися на земельних господарствах, які здатні до правильного виробництва і становлять особисту власність».

Серед нових соціальних аспектів в конституції стверджувалося, що «праця як головна основа багатства Речі Посполитої має перебувати під особливою охороною Держави» (ст. 102). Основний закон гарантував кожному громадянину «право на охорону Державою його праці, а вразі відсутності праці, хвороби, нещасного випадку, неспроможності працювати – на соціальне забезпечення». У Конституції були задекларовані певні заборони, зокрема: використання праці дітей, молодших від 15 років, постійної праці дітей та молоді шкільного віку, нічної праці жінок і неповнолітніх робітників у галузях промисловості, шкідливих для здоров'я. Крім цього в конституції проголошувався закон охорони материнства, вимоги, що стосувалися опіки держави над дітьми, позбавлених батьківського піклування, а також обов'язку надавати моральну підтримку й релігійні послуги солдатам, хворим, в'язням (ст. 102–103). Конституція гарантувала право на соціальне забезпечення у випадку відсутності роботи чи недієздатності (102). Згідно положень 119 статті впроваджувалося безкоштовне навчання на всіх щаблях державних і місцевих самоврядних шкіл, однак, на практиці це було реалізовано на рівні загальної школи¹.

З точки зору становища робітників, основне значення мало законодавство про працю, обсяги соціального страхування, стан зайнятості і рівень безробіття, а також величина реальних заробітків. Можна також зауважити, що після 1918 р., з погляду на заходи що до заспокоєння пролетарських настроїв, було дуже розширено законодавство про працю. У ньому передбачалося: 8 годинний робочий день і «англійська» субота, запроваджувалося право робітників на участь у страйках, створення профспілкових союзів, врегульовувалося принципи прийняття та звільнення з роботи, з 1922 р. було розписано розміри відпусток². Соціальні страховки мали різний обсяг на територіях колишніх держав. Найкраще страхова справа була розвинута на колишніх пруських територіях, найслабше – на російських. Після 1918 р. було запроваджено повсюдне страхування робітників у випадках хвороби чи нещасного випадку на виробництві, в 1924 році під впливом зростаючого під час кризи безробіття – страхування на випадок втрати роботи. Однак не було повсюдного пенсійного забезпечення. Хоч з погляду на розвиток робітничого страхування, Польща «відставала від інших європейських держав, то що до розширення законодавства про працю – нічим не поступалась іншим»³.

Проблема ринку праці була зовсім невирішена і дуже складна. У 1918-1919 рр. в містах було високе безробіття. Держава намагалась зайняти частину осіб, що не мали роботи, залучивши їх до спеціально організованих громадських робіт. У 1920 р. безробіття піддягало зменшенню з погляду на масову мобілізацію частини чоловічого населення, а також завдяки поступовому запуску виробничих підприємств. У 1921 р. демобілізація знову збільшила безробіття, але сприятлива кон'юнктура в 1922-1923 рр. значно зменшила його до 60 тис. в кінці 1923 р. Становище безробітних було дуже важким, навіть при існуючому страхуванні на випадок втрати роботи, так як воно виплачувалося тільки через кілька тижнів після втрати роботи та й обсяг страхової допомоги був невеликий⁴. Заробітні плати робітників до половини 1921 р. систематично зростали і навіть наблизились до рівня 1914 р., але під час кризи і гіперінфляції реальні заробітки знизились і в 1923 р. становили 58 % від 1921 р. Такий крутий спад відбився як на рівні життя робітників так і на економічній кон'юктурі в цілому. Робітники, маючи обмежені доходи, зменшили попит, це негативно вплинуло на промисловість і сільське господарство⁵.

На початку 20-х рр. близько 64 % населення Польщі утримувалося із землі, тобто за рахунок того, що мало земельну ділянку. В основному це були: власники маєтків вихідці з аристократії й

¹ Алексієвцев, Л.М. (2006) *Польща: утвердження незалежної держави 1918–192*. Тернопіль: Підручники і посібники.

² *Konstytucje i podstawowe akta ustawodawcze Rzeczypospolitej Polskiej 1918 – 1939* (1967). Warszawa.

³ Баран, З. (1995). *Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр.* Львів: ЛДУ, 69.

⁴ Drozdowski, M. (1968). *Klasa robotnicza Warszawy. 1918-1939. Skład i struktura*. Warszawa, 74.

⁵ Баран, З. (1995). *Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр.* Львів: ЛДУ, 71.

заможних землевласників; апарат контролю, задіяний у великій майновій власності; селяни, які мали власні господарства, а також інші працівники, зайняті в сільському господарстві. Поміщицька верства налічувала приблизно 100 тис. осіб. Селян-фермерів, що мешкали в основному на колишніх пруських територіях, налічувалось разом з родинами близько 1,8 млн осіб, селян-власників, які традиційно господарювали, – приблизно 5,5 млн осіб. Сільська біднота, джерелом існування якої були кількаморгові господарства і праця у наймах складала близько 7,2 млн осіб. Таке населення проживало переважно в південній і центральній частині країни. Робітників (постійних і сезонних), які не мали земельної власності, було близько 3 млн осіб¹.

Селяни були малоосвіченими. Згідно з даними офіційної статистики, серед сільських мешканців в 1921 р. було лише 40 % грамотних. У селі, зазвичай, не було школи². Селяни могли купувати деякі товари у невеличких крамницях. Взимку мешканці віддалених сіл, хуторів часто голодували. Селяни, незалежно від того, чи мали свою землю, чи працювали на великих землевласників, все одно жили у великій скруті. Навіть ті, які мали постійну роботу, не заробляли на прожиття. Селянські родини поповнювали свої доходи у різний спосіб: збирали горіхи, гриби, ловили рибу, заготовляли хмиз у лісі, розводили бджіл. Незважаючи на скрутне життя, польські селяни демонстрували велику прив'язаність до землі і стійко долали життєві негаразди. Вони або працювали понаднормово за кілька грошів, або зовсім не мали роботи, «... тому що одним з «проклять» польського села було перенаселення»³. Збільшення сільського населення, однак, не зменшило його домінуючого прагнення мати власну землю. «Земельний голод» був приводом до численних непорозумінь. Прагнення володіти землею було таким великим, що селяни платили за неї ціну, значно вищу її реальної економічної вартості. Додамо, що при цьому розпоряджалися нею не завжди мудро. Якщо, скажімо в Англії, вся земля ставала власністю старшого сина, то польський селянин ділив її між усіма дітьми. Внаслідок такої невдалої практики, навіть великі господарства перетворювались на окремі роздроблені ділянки, часто розкидані по околицях. Таким чином, роздроблення землі внаслідок успадкування призводило до створення чисельних «карликових» господарств – площею менше двох гектарів. Взявши до уваги ще й стан польського сільського господарства – малородючі ґрунти і низький рівень рільничої культури, – можна стверджувати, що такої площі землі, безумовно, не вистачало для утримання родини. Площа ділянки, з якої сільська родина могла б прогодуватися, мала бути щонайменше п'ять гектарів.

Переважну більшість сільського населення становили селяни і сільські робітники, перш за все ті, що були зайняті на фільварках великих землевласників, і власне землевласники. Умови життя цих трьох груп істотно відрізнялися. Як правило, рівень життя селян був значно вищий на західних територіях, ніж на східних⁴. Становище більшості селянських родин прямо залежало від величини господарства, якості ґрунтів, кількості осіб, які працювали в господарстві, а також цін на сільськогосподарську продукцію.

Найбільше було господарств, площа яких не перевищувала 5 га. вони практично не залежали від ринку, оскільки намагалися бути самодостатніми і робити якнайменше закупівель ззовні. В кращому становищі опинилися більші господарства, які могли купувати більше промислових товарів.

Відразу після війни в країні (крім колишніх пруських територій) відчувався гострий дефіцит продовольства, до того ж ціни на нього були значно завищені. Однак, селяни і землевласники аж до 1921 р. були зобов'язані продавати державі певну частину продовольства за раніше встановленими цінами, що були значно нижчими за ринкові. Закуплений у такий спосіб продовольство призначалось на утримання війська і карткове забезпечення населення в містах. Селяни, які виконували продовольчі поставки для держави, мали певні товарні надлишки, які могли продати на ринку і отримати з цього певні доходи. У найкращій ситуації перебувало сільське господарство на територіях Великопольщі і Помор'я: їх безпосередньо не торкнулася повоєнна розруха, а тому менше господарств потребувало відбудови і відновлення. Адміністрація колишніх пруських територій, боячись відпливу худоби з цих територій на Схід, ввела митні кордони між колишніми пруськими, російськими й австрійськими територіями. Скасування примусових поставок

¹ Kaliński, J. (2003). *Gospodarka Polski w XX wieku*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 266.

² Święcicki, M. (1960). *Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918 – 1939*. Warszawa, 38.

³ Sieradzka, D. (1992). *Samorząd komunalny województwa śląskiego 1920-1939: Aspekty polityczne i narodowościowe*. Gliwice, 179; 303.

⁴ Zieliński, H. (1982). *Historia Polski. 1914-1939*. Wrocław, 427.

продовольства в 1921 р. значно покращило становище села. З 1922 р., внаслідок підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, забезпечення продовольством країни покращилося, а ціни на сільськогосподарську продукцію (в порівнянні з цінами на промислову продукцію) почали знижуватися.

Водночас на користь селян діяли два чинники, пов'язані з інфляційним процесом в 1918–1923 рр. З одного боку: інфляція сприяла зменшенню реальних податкових стягнень. Для порівняння: в 1913 році земельний податок в перерахунку на 1 гектар становив 8 кг жита, то в 1920 році – вже тільки 900 гр., а в 1924 р. податки зросли до рівня довоєнного.

По-друге, інфляція призвела до зменшення заборгованості селянських господарств. Селяни сплачували раніше взяті грошові кредити в обсязі значно меншому від реальної ціни.

Загалом сільське населення значно покращило свій матеріальний стан, порівняно з воєнним періодом, коли відбувалась масова мобілізація чоловічого населення до армії, у країні була жахлива розруха, пов'язана з війною. Окремою групою сільського населення були сільськогосподарські робітники. Серед них в кращій ситуації знаходились робітники які були зайняті на фільварках великих землевласників, ніж робітники найняті на роботу до багатих селян¹. Ситуація незначно покращилася після Першої світової війни. Постійно виникали страйки сільських робітників у різних частинах Польщі. Держава, боячись спаду виробництва продовольчих товарів і радикалізації сільського пролетаріату, запровадила певні регулюючі механізми залагодження суперечок між землевласниками та робітниками. Внаслідок цього, був підписаний колективний договір, який гарантував робітникам кращі умови праці і вищу заробітну платню. Заробітна платня робітникам тільки частково виплачувалась грішми, більша частина її видавалася продуктами. В результаті, величина реальних заробітків залежала від цін на ці продукти. В основному їх продуктів вистачало, щоб прогодувати сім'ю робітника, надлишку, який можна було продавати не було. Тому необхідні промислові товари робітник міг придбати тільки за платню, яку він отримував грішми, додамо, що зарплата щоразу втрачала свою реальну вартість у зв'язку з інфляцією².

У значно кращому становищі знаходилися великі землевласники. Вони отримували значно більші доходи, що давало можливість не тільки краще харчуватись, мати краще житло, вищий рівень охорони здоров'я, доступ до освіти, але і відповідні статки щоб демонструвати свій стиль життя. Проте і цьому випадку існувала велика різниця між самими землевласниками. Деякі з них мали великі маєтки, а інші – тільки один фільварок, відповідно їх матеріальне становище було теж різне. Однак, найбідніший землевласник був значно заможніший від просто багатого селянина³.

За рахунок збільшення земельного ареалу значно збільшились урожаї. Як результат – поступово зростала урожайність з гектара, причому це стосувалося усіх сільськогосподарських культур що дало змогу покрити продовольчі потреби країни шляхом забезпечення власною продукцією. В деяких регіонах продовольча продукція була у надлишку, в інших відчувался незначний її дефіцит, але в основному Польща була самодостатня, з погляду забезпечення продуктами рослинного та тваринного походження. Зокрема, розвиток тваринництва відбувався повільніше, ніж скажімо, рільництва, що було пов'язане з втратою Польщею традиційних ринків експортування тварин і м'яса.

Отже, протягом існування Другої Речі Посполитої польське суспільство зазнало незначних еволюційних трансформацій у соціальному розвитку. Можна зробити висновок, що значних змін у соціальній структурі не відбулося. Найбільше і найшвидше зростав відсоток інтелігенції. Це було безпосереднім результатом здобуття незалежності. Польська держава мусила замінити колишні кадри інтелектуальних професій новою національною інтелігенцією, яка була б вихована власними вищими навчальними закладами. Зросла кількість робітників, хоча головним чином це робітники зайняті на дрібних підприємствах, чисельність робітників зайнятих у великій промисловості, з погляду на слабкий її розвиток – була досить стабільною. Спостерігається певний ріст чисельності в групі дрібних міщан, до яких входили переважно власники дрібних торгових закладів і ремісники, до цієї верстви відносимо також збіднілих представників буржуазії, а також робітників, які намагалися відкрити свою справу у торгівлі або ремеслі. Зменшення чисельності селян відбувалося

¹ Звернення Тернопільського комітету безробітних... із закликом добиватися постійної державної допомоги (17. 03. 1933 р.) (1959). *Революційна боротьба на Тернопільщині 1917–1939 рр. (документи і матеріали)*. Тернопіль, 1959, 170.

² Czernocki, St. (1937). *Wież jako pozycja główna rozwoju Polski. Życie Krzemienieckie*, 7-42.

³ Баран, З. (1995). *Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр.* Львів: ЛДУ, 63.

головним чином за рахунок того, що найбідніше селянство шукало роботи в інших галузях. Наявний економічний потенціал Другої Речі Посполитої не давав змоги забезпечити роботою все потребуюче населення, а тому не можна говорити про суттєве підвищення життєвого рівня і значне покращення матеріального становища всіх верств населення.

References

1. .Aleksiievets, L.M. (2006). *Polshcha: utverdzhennia nezaleznoi derzhavy 1918–192*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky.
2. Baran, Z. (1995). *Vidrodzhennia i stanovlennia Polskoi derzhavy 1918 – 1921 rr*. Lviv: LDU.
3. Brzosko, E. (1982). *Rozwój transportu w Polsce w latach 1918-1939*. Szczecin: wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecine
4. Czernocki, St. (1937). *Wieś jako pozycja główna rozwoju Polski*. Życie Krzemienieckie.
5. Drozdowski, M.(1968). *Klasa robotnicza Warszawy. 1918-1939. Skład i struktura*. Warszawa.
6. Kaliński, J. (2003). *Gospodarka Polski w XX wieku*. Warszawa: Polske Wydawnictwo Ekonomiczne.
7. Kieszczyński, L. (1972). *Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808 –1939*. Warszawa.
8. *Konstytucje i podstawowe akta ustawodawcze Rzeczypospolitej Polskiej 1918 – 1939* (1967). Warszawa.
9. Kumaniecki, K. (1924). *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Odbudowa panstwowosci polskiej: najwazniejsze dokumenty. 1912 –1924*. Warszawa – Krakow: Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa.
10. Sieradzka D. (1992). *Samorząd komunalny wojewódstwa śląskiego 1920-1939: Aspekty polityczne i narodowościowe*. Gliwice.
11. Święcicki, M. (1960). *Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918 – 1939*. Warszawa.
12. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polski (1921). *Dz U RP*, 44, 267.
13. Zieliński, H. (1982). *Historia Polski. 1914-1939*. Wrocław.
14. Zvernennia Ternopilskoho komitetu bezrobotnykh... iz zaklykom dobyvatysia postiinoi derzhavnoi dopomohy (17.03.1933 r.) (1959). *Revoliutsiina borotba na Ternopilshchyni 1917–1939 rr. (dokumenty i materialy)*. Ternopil, 1959.